

Зборник радова конференције “Развој астрономије код Срба IV”
Београд 22-26. април 2006,
уредник М. С. Димитријевић
Публ. Астр. друш. “Руђер Бошковић” бр. 7, 2007, 527-544

КОСМИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ И СИМБОЛИ У РАТНОЈ КЊИЖЕВНОЈ ПЕРИОДИЦИ (1914-1918)

ЗОРАН МИЛАДИНОВИЋ

Ниш, Србија

Резиме. Разматране су космичке представе и симболи у ратној књижевној периодици (1914-1918).

Појам ратне књижевне периодике је мало коришћен од стране књижевних историчара и истраживача периодике, вероватно због непостојања жеље да књижевну периодику насталу у рату издвајају из свеукупне књижевне периодике одређеног доба. Зато је потребно већ на почетку овог рада прецизирати значење термина *ратна књижевна периодика* како би се избегла двосмислена или нетачна тумачења. Периодика се у нашој научној традицији замењује изразима часописи, листови, штампа, гласила и списи и може се, по речима Душана Иванића, узети као *најуопшенији неспецификован термин за штампане (или/и рукописне) збирке текстова који се објављују у (најчешће) утврђеним временским размацама (дневно, дводневно, недељно, десетодневно, полумјесечно, мјесечно, тромјесечно, годишње, па и без сталног ритма)*.¹ Следећи битан моменат у дефинисању појма ратне књижевне периодике је одредница књижевна која нас упућује на књижевне алманахе, часописе и гласила али и на све листове у којима има књижевних прилога. Вредно је споменути да истраживања књижевне периодике редовно прате дилеме везане за границу између књижевних и некњижевних текстова, вредновања књижевних прилога, меру између информативног и интерпретативног приступа и друга питања која се не могу обрадити уобичајеним моделима проучавања књижевне периодике. Када испред књижевне периодике додамо и одредницу *ратна* долазимо до још једне недоумице између схватања да под ратном књижевном периодиком сматрамо књижевне прилоге објављене у ратним листовима и часописима, или могућег тумачења да се овај појам односи на књижевне прилоге у

¹ Душан Иванић, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Матица Српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, 1988, стр. 9.

листовима и часописима који у центру свог интересовања имају рат, при чему време објављивања текста није важно. Сматрамо да је друго гледиште прешироко и непрецизно, те да је много оправданије у ратну књижевну периодику уврстити поезију, прозу, драмска дела, књижевну критику и радове из науке о књижевности који се појављују у штампи ратног доба то јест у периоду када је земља у рату. Крајњи резултат претходних разматрања је да ратна књижевна периодика обухвата књижевне прилоге у штампаним или рукописним листовима и часописима који су објављени за време трајања ратног сукоба.

Српска књижевна периодика је заинтересовала књижевне историчаре и критичаре још почетком 20. века али је тек од пре тридесетак година предмет подробног проучавања, о чему сведочи податак да су се, управо, тада појавиле прве монографије о часописима. Не може се оспорити чињеница да удео периодике у књижевном животу опада, али значај истраживања књижевности периодике не слаби зато што она отварају могућност за добијање одговора на неразрешена питања из наше књижевне прошлости. У књижевној периодици треба, по речима Јована Деретића, тражити пут у мање видљиве и подземне токове литературе, где се рељеф књижевне епохе појављује у пуној раскоши, разгранатости и испреплетености. Књижевни листови и часописи су огледало књижевног живота свог времена, они су, како је приметио Богдан Поповић, регистратори и регулатори књижевних појава или мотори књижевности како гласи ништа мање позната изрека Станислава Шимића. Проучавања књижевних дела откривају нам свет књижевности који је у извесном смислу ванвременски док нам проучавање књижевне периодике открива књижевност онакву каква је била то јест открива нам живот књижевности у развоју и протицању.²

РАТНА КЊИЖЕВНА ПЕРИДИКА

Ратна књижевна периодика је у историји српског народа имала плодно тло како за настанак тако и за динамичан развој. Поглед на два века уназад, говори нам да су Срби учествовали у бунама, устанцима, светским, балканским и грађанским ратовима, у просеку на сваких двадесет година. Још у време Првог и Другог српског устанка излазе у Бечу *Новине српске* и њихов књижевни додатак *Забавник*, али је тешко тврдити да ратна књижевна периодика код Срба настаје у тим листовима, са почетка 19. века, зато што у њима Србије и српских устаника има мало или, боље рећи, нимало. О постојању ратне књижевности и ратне књижевне периодике се са више основа може говорити у време трајања српско-турских ратова (1876-

² Јован Деретић, *Значај Димитрија Давидовића за развој српске књижевне периодике*, у: *Прилози за историју српске књижевне периодике* (уредник Александар Петров), Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад-Београд, 1990, стр. 14.

1878), када се по први пут појављују специјализовани часописи који доносе податке о рату на Балкану али и књижевним прилозима појачавају утицај ратних вести на родољубиво расположење српске читалачке публике. Као да са *Илустрованом ратном кроником* Јована Јовановића Змаја, ратна периодика постаје литерарна категорија о којој се с правом може говорити јер веродостојни подаци указују да се тај лист појавио због рата који се тада водио, те да су у њему литерарни натписи заузимали значајно место. Српско-турски ратови су инспирисали и Перу Тодоровића за књигу *Дневник једног добровољца*, која представља прву модерну књигу о рату у српској књижевности.

Књижевна кретања на почетку 20. века карактеришу прихватање европских вредности, естетизам као врхунски захтев, песимизам као преовлађујуће осећање и зависност од историјских догађања. Тада долази и до велике експанзије јавне речи и новинарства, појављивања мноштва разних листова и часописа и увећања читалачке публике што се најбоље види из невероватних педесет милиона продатих примерака штампе у Србији, 1912. године. Национална свест и патриотска поетика највећи полет добијају у ослободилачким балканским ратовима када је Србија повратила области под вековном турском окупацијом. То је тренутак када ратна књижевна периодика избија у први план и када листови и часописи добро препознају друштвене задатке и обавезе, подижу националну веру и самопоздање, шире оптимизам и непосредно утичу на будуће догађаје. Књижевни прилози у часопису *Балкански рат у слици и речи* су добра илустрација стања укупне ратне књижевне периодике у Србији, 1912. и 1913. године. У том листу су на истом задатку родољубиви бард Алекса Шантић и песници Владислав Петковић Дис и Сима Пандуровић који су већ осуђени као носиоци књижевне заразе која штети националним интересима. Подела више нема. Национална дужност у подједнакој мери обавезује познате и непознате, патриоте и космополите, добре и лоше писце. Књижевна периодика је тих година у великом замаху, што се лако уочава листајући било који часопис тог доба. Истина, Србија тада има мир на својој територији, свој главни град и све карактеристике сређене државе, јер се рат води на просторима који су бар неколико стотина километара далеко.

Српску периодичку у Првом светском рату чини више од 100 листова и часописа који су бар једном штампани у некој од ратних година. У прегледу *Српска штампа 1768. до 1995. године*³ регистровано је 95 периодичних издања из 1914, 1915, 1916, 1917. и 1918. године која су, углавном, штампана на територији Србије. Велики недостатак овог прегледа је што не бележи неке српске листове који су штампани у иностранству. Овај пропуст су бар делимично исправили каталози Саве Паланчанина⁴ и грађа за историју и

³ Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768. до 1995., Историјско-библиографски преглед*, Медиа Центар, Београд, 1996, стр. 193-203.

⁴ Сава Паланчанин, каталози, *Револуционарна и ратна штампа 1871-1945*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1986.

библиографију српске периодике Јеремије Д. Митровића⁵ у којима се помиње на десетине листова и часописа којих нема у поменутом прегледу. Укупна бројка од преко сто ратних периодичних издања јесте, с обзиром на ратне прилике, импресивна али ту оцену треба ускладити са чињеницама да су многи листови штампани на само на једном листу, и да су се појавили у малом броју примерака. Стална гласила, такође, смањују обим и излазе нередовно.

Према местима излажења листова и часописа, српска ратна периодика (1914-1918) може се условно поделити у три групе и то на издања штампана у Србији, Крфску периодику (у њу треба убројати листове штампане у Солуну и Бизерти) и листове и часописе који су штампани у градовима широм света. Занимљиво је да свака од ових група има бар један књижевни часопис што говори да географска локација није била безначајна када се размишљало о покретању књижевних магазина. Хронолошки гледано, листови штампани у Србији су излазили од почетка рата до слома (крај 1915. године) док је периодика из друге и треће групе излазила од 1916. до 1918. године.

Важно је разумети да српска ратна књижевна периодика и српска књижевност у Првом светском рату представљају, готово, исти појам. У четири године светског рата појавило се свега неколико књига са оригиналним књижевним делима као што су збирка песама Војислава Илића Млађег *Крвави цветови*, спев Милутина Бојића *Каин*, збирка истог аутора *Песме бола и поноса*, дело Милосава Јелића *Србијански венац* и збирка прича Ива Ћипика *Из ратних дана 1912-1917*. Треба имати у виду да су Бојићеве и Јелићеве песме и приче Иве Ћипика, великим делом, објављене у листовима и часописима и пре појаве књига. Зато и нема дилеме да у ратном периоду, сав напор у одржавању књижевних активности лежи на књижевној периодици у којој се појављују нова и, често, вредна књижевна остварења. Српска књижевност у рату је стварана у часописима и листовима са књижевним прилозима јер, као што видимо, других могућности није ни било. Мањи број листова и часописа (*La Patrie Serbe*, *Из старих ризница*, *Српски гласник*) опредељује се да објављује добро позната дела српске усмене и писмене књижевности како би људима у свету била представљена верна слика наше литературе а ратницима пружена корисна лектира.

Замишљена збирка књижевних текстова из српске ратне књижевне периодике (1914-1918) имала би више хиљада, тада насталих прича, песама, драмских дела, есеја, књижевних критика и расправа о књижевности. Само у листовима *Српске новине*, *Југословенски гласник*, *Српски гласник*, *Правда*, *Напред*, *Ратни дневник*, *Словенски југ* и часописима *Ратни записи*, *Дело*, *Забавник*, *Отахбина*, *Из старих ризница*, *La Patrie Serbe* и ратним издањима *Књижевног југа* појављује се скоро три хиљаде књижевних прилога. Ових

⁵ Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године (часописи, новине, календари, алманаси)*, Просвета, Београд, 1984.

прилога највише има у *Забавнику*, тачно 322 али не заостају пуно ни *Књижевни југ*, *Српске новине*, *Ратни дневник*, *Напред*, *La Patrie Serbe* и други листови и часописи. За успех замишљене збирке гарантовала би имена Алексе Шантића, Јована Дучића, Иве Ћипика, Светислава Стефановића, Иве Андрића, Милутина Бојића, Велимира Рајића, Исидоре Секулић, Владислава Петковића Диса, Мирка Королије, Станислава Винавера, Годора Манојловића Растка Петровића и Милоша Црњанског, који се нешто касније укључио у рад *Књижевног југа*. Велики допринос квалитету збирке дали би и нешто мање познати писци српске књижевности као што су Драгослав Ненадић, Драгутин Ј. Илић, Павле Е. Јуришић, Владимир Станимировић, Стеван Бешевић, Милица Јанковић, Јелка Лукићева, Радован Тунгуз-Перовић Невесињски, Пера С. Талетов, Милан Вукасовић, Риста Ј. Одавић, Прока Јовкић, Божидар Пурић, Младен Ст. Ђуричић, Тадија Костић, Јеремија Живановић и песници карактеристични за историјски тренутак Првог светског рата, попут Драгољуба Филиповића и Милосава Јелића. Колорит познатих сарадника у књижевној периодици Првог светског рата употпуњују словеначки и хрватски књижевници Тин Ујевић, Владимир Черина, Сибе Миличић, Отон Жупанчич, Фран Радешчек, Мате Вучетић, Јанко Лаврин и Јосип Косор а не треба запоставити ни област преводне књижевност где се појављују Леонид Андрејев, Емил Верхарен, Габријеле д'Анунцио, Рабиндранат Тагоре, Едмон Ростан и други.

ПЕСНИЧКА ЛУТАЊА ПО СВЕМИРУ

Српску књижевност на почетку двадесетог века карактеришу прихватање европских вредности, естетизам као врхунски захтев, зависност од историјских догађања, песимизам као преовлађујуће осећање и појава нових тема. У поезији и прози се све више појављују мотиви унутрашњег живота, друштвене теме, ноћ, песимизам, мистика и апстрактни мотиви, док већи број песника у својим песничким лутањима стиже до свемирског сродништва попут Проке Јовкића који у песми *Божанственост* узбуђено виче *И постадох једно с буром, писком ветра и олујом, са звездама и са небом, и са свиме*.⁶ Расте песничко занимање за небеске појаве и теме, а небо и звезде нису више само књижевне фигуре већ и симболи тајни које маме својом недостижношћу. Наши песници почињу да се све присније односе према свемиру и да стварају поетичне представе о небеским телима као живим створењима.

Значајна присутност космичких представа и симбола у српској књижевности почетком 20. века има своје узоре у народним песмама, али и у романтичарским поређењима драгих бића са звездама. Подстицај космичким темама и мислима, вероватно је пружио и један стваран астрономски догађај. Наиме, чувена Халејева комета је 1910. године прошла близу земље, што је у тадашњој српској периодици изазвало многе написе и појачало

⁶ Прока Јовкић, *Божанственост*.

интересовање за небеске појаве. У то време настала је позната песма Вељка Петровића *Репатица*, Шантић је написао песму *Метеор* где је нова сазнања из астрономије прилагодио својој драгој и родном граду, а песму са истим насловом пише и Даница Марковић. Поменута дела као да указују да су се баш тада створиле прве искре својеврсне космичке поезије.

Време балканских ратова представља значајан период за проучавање ратне књижевне периодике јер су у том периоду покренута многа питања везана за књижевно стваралаштво у рату. Стара и добро позната изрека “Кад топови говоре, музе ћуте” показала се као нетачна јер се културно стваралаштво на свим пољима, готово, несметано одвијало. Таква оцена важи и за књижевну периодику која као да у ратним данима добија на значају и у којој све више књижевних стваралаца објављује своја најновија дела. Рат који се води је тема над сваком темом, а о онима који се усуде да пишу о нечему другом - брине Јован Скерлић. Почетком 1913. године се покреће и неколико илустрованих часописа у којима књижевна остварења заузимају значајно место јер су, очигледно, творци листова сматрали да ће фотографије и уметничка реч најлакше наћи пут до читаоца и бораца. Збивања на фронту су сликама, репортерским записима, вестима и књижевним прилозима покушали и успели да забележе листови *Илустровани Балкан*, *Балкански рат у слици и речи* и два часописа под истим називом *Илустрована ратна кроника*. У овим часописима нашло се места и за космичке представе и симболе.

Тешко је било поверовати да ће се 1913. године Алекса Шантић, Владислав Петковић Дис и Сима Пандуровић наћи на истом задатку јер Шантић, дуго година уназад, важи за једног од наших најбољих родољубивих песника, док су Дис и Пандуровић већ осуђени као носиоци књижевне заразе која штети националним интересима. У листу *Балкански рат у слици и речи* добро се види како су три велика песника српске књижевности, заиста, на потпуно истој линији коју карактерише популарисање хероизма српских бораца, величање традиције и преданост остваривању светлих националних циљева. Стихови Алексе Шантића из *Пјесме са Вардара* и *Јутра на Косову* су писани у његовом препознатљивом стилу где се на сваком кораку срећу барјаци, оклопни јунаци и царске одоре. С друге стране, у песмама *На обали Драча* и *На мртвој стражи* срећемо неког другог Шантића који је мирнији по тону, без реторичности, прожет искреном тугом и загледан у васионске просторе. Остаје у дубоком сећању лапидарна слика постојаног српског стражара који *на вису гора стари, са пушком чека и стражари... Огрнут мразом, мртав, ледан, Стоји... И ено ко ступ један. Сребрн и сјајан, с врха горе, Подупро плаво небо Зоре...*⁷

Песма *Војнички растанак* Симе Пандуровића представља прави украс десетог броја *Балканског рата*, и данас се може само претпоставити како су је жудно читали војници у рововима. Стихови нису двосмислени и јасно

⁷ Алекса Шантић, “На мртвој стражи”, *Балкански рат у слици и речи* (Београд), број 10, (24. март, 1913), стр. 149.

указују на страшну раздаљину која војнике дели од драгих које су оставили у својим домовима и свакодневних опасности у рату. Небо је у песничкој визији спона између ратишта и далеке Србије, али без обзира на све тешкоће, ратници јасно поручују да се неће вратити *Полумесец док се не сруши у крви, ил док не паднемо последњи и први*.⁸ И ова песма потврђује оцене о Сими Пандуровићу као одличном родољубивом песнику мада је у њој, од његове раније познате песимистичке поезије, остала само музикалност стихова и доза меланхолије.

У тренутку избијања Првог светског рата, Србија је имала 19 дневних листова и на стотине листова и часописа који су излазили недељно или двонедељно у свим већим градовима. Највише листова је излазило у Београду, чак 17 од 19 дневних листова, као и већина других периодичних издања. Када је Аустро-Угарска 28. јула 1914. године објавила рат Србији, престало је да излази пет дневних београдских листова док су многи листови смањивали обим или излазили нередовно. Ипак, све до почетка 1915. године, уз стално присутну опасност од аустругарског бомбардовања и војних напада, штампају се дневни листови *Правда, Пијемонт, Политика, Балкан, Стража* и *Мали журнал*. За време краткотрајне окупације Београда (13 дана) крајем новембра и почетком децембра 1914. године, сви београдски листови су престали да излазе, да би након поновног ослобођења, наставили са излажењем. Велики број листова се у 1914. години преселио у Ниш, нову ратну престоницу, где су се налазиле највише државне институције и политичко вођство земље.

СВЕТОВИ ВАСИОНЕ БЛИЗУ ДУХА ЉУДСКОГ

Часопис *Дело* је један од листова који наставља да живи у Нишу. Власник и уредници часописа Аца М. Станојевић, Драгољуб Павловић и Лазар Марковић доносе одлуку, да због празнине настала гашењем листова и часописа који су неговали књижевну периодику, *Дело* излази не једном месечно као пре рата већ на сваких петнаест дана. Тако ће у Нишу изаћи дванаест бројева часописа у којима су прегаоци из, тада јединог српског књижевног листа, покушали да покажу како рат није крај свега и да српска књижевност и култура морају да наставе свој пут.

Средином лета 1915. године појавила се на страницама Дела песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915 године*. Дис је са њом, очигледно, желео да песничким језиком направи резиме прве ратне године. Песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915 године* није песимистичка, барем не у смислу песимизма који срећемо у његовим предратним песмама. Она је за нас занимљива пре свега због мотива о којима је Дис пуно писао и раније, а то су су гробови, мрак, звезде падавице, космос и смрт. Те појаве Дис види

⁸ Сима Пандуровић, "Војнички растанак", *Балкански рат у слици и речи* (Београд), број 10, (24. март, 1913), стр. 149.

и у ратној Србији, али његова порука је да оне нису разлог за безнађе и предају већ да су то жртве које треба дати по путу што води престолу слободе. Колико год се трудио да стиховима друге ободри, Дисова визија личне будућности није блистава. Он је у страху пред будућим догађајима што, показало се, није било без основа. Оптимизам који нестаје Дис метафорично описује *Каква млада звезда, као птица прне; Подсети на светлост коју борба уби.*⁹

Писац који се у часопису *Дело* највише бавио космичким представама и симболима је, свакако, Светислав Стефановић, који је у српској књижевности модернизма био познат по склоности ка контемплацији, мистичности и неуобичајеној обради несвакидашњих мотива и идеја. Он у ратном часопису објављује есеје о хришћанству и новој религији, у којима на особен начин истражује место човека у космосу. Стефановић тврди *А сазнање, дух сазнања који ограничава, он не само да приближује људе једне другима, он и сва бића земље и све светове васионе приближује духу људском. Откако знамо да земља није центар света, нити звезде небесне трепере у славу њене ноћи; Откако знамо да је судбина звезда иста као и судбина наше планете; онда улази у нас и сазнање да смо у усамљености својој овде, везани за цели тај некаки свет и срца наша дрхте у додиру са бескрајним световима. Тако, сазнање које нас усамљује и затвара у нас саме и несаломљивим законом теже привезује за кору земље, која је само једно зрно васионске прашине; оно чини да се осећамо здружени са целом бескрајношћу, ношени истим оним вихором који је завитлао целу златну прашину небеских светова, као и нашу земљу. И ја не сумњам да дух сазнања, који је дух ограничења али и универзалности, да он који је одрицање и самоограничење, доноси и донеће свеопшту срећу и склад човека са човеком.*¹⁰

На један особен и бунтовнички начин Светислав Стефановић доноси закључке који су нешто сасвим ново у тадашњој српској књижевности и у узбурканим и валовитим есејима износи веровање *у победу и царство духа сазнања које настаје и које значи ограничење и с тим ослобођење човека у друштву, али и у себи самом; и значи везу тога ново ослобођеног човека не само са човечанством, но са целим бескрајним светом васионе. Можда је оно што дух сазнања открива, одвећ тврдо за наша срца; можда је хармонија сфера један бескрајни погребни мари васионе ; дих сазнања открива и то, да ће се из смрти светова, једном огромном, затвореном у њих енергијом, створити нов светлији хаос и сјајнији светови но ови у којима смо ми постали. Нека нас не узнемирује та мисао. Зашто да нас плаши смрт светова, када смо сами израсли из смрти ко зна коликог броја бића од најнижих до највиших, која су претходила нашем стварању.*¹¹

⁹ Дис, "Пролеће 1915 године", *Дело* (Ниш), књига 73, 3 (15. јул, 1915), стр. 113.

¹⁰ Светислав Стефановић, "Мисли", *Дело* (Ниш), књига 72, 6 (1. јун, 1915), стр. 251.

¹¹ Ibid.

Метафизичка осећања нису страна ни другим писцима часописа *Дело*, а посебно су приметна у делима Проке Јовкића, Теодора Ђукића и Мирка Стефановића. Ипак, треба нагласити да космичке представе и симболи нису ни код једног песника или прозног писца присутне, у тако великој мери, као код Светислава Стефановића. Тешко је пронаћи сличног аутора који је у потпуности зароњен у тајне васионских пространстава и код кога се човек и космос сједињују у тајанству ноћи. Зато се његова есејистика с пуним правом може назвати космичком, а прави пример за ове тврдње су написи у есејима *Мисли* у којим се велича словенски бог сванућа. У том напису проналазимо веровање да космичке представе код старих Словена и Срба сежу у далеку прошлост. Светислав Стефановић у једном химничном тону пише: *Када су стари словенски пастири пре зоре устајали, излазили би у славу бога сванућа којег заваху Хенил, на вис, где беше из земље као израсла рука која држаше гвоздени котур - то беше симбол земне руке која се маша за котур сунца. И носећи котур у све куће - светлост сунца у сва срца - поздрављали би при улазу: "Устани, Хениле, устани". Тако ми кажемо: "Устани, ти зороношче, устани! Објави свануће новог дана, донеси зору новог дана и зору новог живота. Ти дивни плавокоси, златоруки, хитри, брзоноги стрелче, што устрелујеш звезде небесне, што их постићујеш лепотом, твојом да се крију и занеме. Ти који затвараш дворе ноћи и таме и смрти, да отвориш врата сунцу и светлости и животу! Разреши тељу и објавитељу! Ти који цепаш васиону на две поле, на тамну и светлу, на смрт и живот, на оно што пролази и оно што наступа! Ти који си окренут леђима ноћи, к оном што пролази и весело машеш насмејаним рукама дану, к оном што наступа. Ти усамљениче на највишем вису, који први поздрављаш сунце! Ти сјајни и чисти и поносити, јединствени! Устани, божје, устани! Дођи!"*. Тако ми говораше један тајанствени глас, који падаше као шуштање звезда које се гасе, у једној дубокој ноћи, када су небеса силазила ниже, ниже и сишла најзад тако ниско да су могла чути куцања срца човекова.¹²

ЧУДЕСНИ ЗВУК

Први број крфских *Српских новина* појавио се на истом формату и у истом обиму као и ранија издања. Међутим, људи од пера, познаваоци периодике и стални читаоци листа су одмах приметили једну велику разлику у односу на претходне новине. Тако новинар Стево Ј. Стефановић пише у свом дневнику *После полугодишње паузе данас је изашао први број званичних 'Српских новина', са садржином друкчијом него у домовини. Осим званичних телеграма Пресбироа, има и чланака, затим песме 'Молитва српских жена и деце' и 'Молитва српских ратника', а у подлистку Бојићев*

¹² Светислав Стефановић, "Мисли", *Дело* (Ниш), књига 72, 5 (15. мај, 1915), стр. 201.

превод д'Анунцијеве 'Оде српском народу'.¹³ Савременик ратних збивања на Крфу је добро приметио да су се у *Српским новинама* појавили књижевни прилози иако их у дугом временском периоду није било. Наиме, историјат појављивања књижевних прилога у *Српским новинама* је дуг, променљив и разноврстан као што је то, уосталом, и историјат самих новина. Очигледно је да су одговорни и главни уредници крфских издања *Српских новина* Славољуб Панић и Бранко Лазаревић сматрали да је неопходно у структуру листа укључити књижевне прилоге са којима ће новине повећати своју вредност и дати још већи допринос укупној борби српског народа. Књижевни прилози су у *Српским новинама* имали своје тачно одређено место и то, у рубрици *Подлистак*, на доњој половини друге и треће стране. Међутим, веома често, на насловној страни су, у посебним оквирима, објављиване песме што довољно говори какав је значај дат књижевним прилозима у листу.

У *Српским новинама* се наставља традиција појављивања космичких представа и симбола у ратној књижевној периодици. У том погледу посебно се истичу стихови Милутина Бојића у недовршеном спеву *Вечна стража* који је на страницама *Подлистка* објављен у три наставка. Бојић је, као и већина књижевника тог доба, сматрао да из рата мора да се роди велика српска епопеја која ће бити равна *Илијади* или *Одисеји*. Покушај у том правцу, он је учинио, управо, спевом *Вечна стража*, који је по његовој замисли требао да има око петнаест хиљада стихова. У објављеним фрагментима, заиста, има епске ширине али, за разлику од познатих епова, нема препознатљивих догађаја и јунака. Напротив, дело је пуно алегоријских слика, филозофских размишљања и симболичних представа док се у главним улогама појављују хелати, чаробнице, авети, али и звезде падалице, свемирски понори и друга чудеса недостижних светова.

Топлина је основна одлика стихова Владислава Петковића Диса објављених у *Српским новинама* 1916. године. Дис је предосећао свој трагичан крај што је и наговестио у песми *Пролеће 1915. године*. Само неколико месеци после објављивања те песме у часопису *Дело*, он ће се наћи у маси избеглица које су се са војском повлачиле преко Албаније на Крф. Са Крфа Дис одлази у Француску као и многи други српски интелектуалци. Али за разлику од других младих људи који у Француској почињу студије и стичу животна искуства у великој земљи, Дис је несрећан како због губитка домовине тако, још више, због одвојености од породице. *Недовршене песме* које су се појавиле у *Српским новинама*, упечатљиво говоре о величини његове личне трагедије. Почетком јуна, 1916. године, у *Српским новинама* се појављује песма *Међу својима* коју је Дис написао у Ници, на Ђурђевдан. Песма почиње благим, топлим и сетним стиховима *У мом срцу поноћ. У њој*

¹³ Стево Ј. Стефановић, "Неколико цртица о боравку на Крфу", у: *Голгота и васкрс Србије 1915-1918* (приређивачи Силвија Ђурић и Видосав Стевановић), БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 365.

*каткад тиња, Мисо, да још живиш мој пределе млади. Моја лепа звезда, мајка и робиња, Боже, шта ли данас у Србији ради?*¹⁴ Јасно препознајем о романтичарско поређење вољене жене са звездом и крик рањеног песника који не може да живи у туђини, без својих најближих. Зато Дис космичким летом долази у Србију где види болне и потресне слике попут ове *Улазиш у собу. Сузе већ те гуше. А два наша цвета из четири рата, У твојој су крилу образе ти суше: "Мама зашто плачеш? Је л писао тата?"*¹⁵ Познато је да песнички говор у Првом светском рату карактерише поплава ратоборних и патриотских осећања, али Дисов песнички дух ствара у ратном метежу стихове психичког немира, лирске устрепталости и опчињености космосом. Дис више не може да живи у Француској где тешко подноси изгнанство и одвојеност од породице. Зато 1917. године креће према Крфу али му смрт пресеца пут. Песник *Утопљених душа* утапа се у Јонском мору, пошто је брод на коме се налазио торпедован са немачке подморнице.

Право освежење међу поетским прилозима у *Српским новинама* представљају стихови Тодора Манојловића који су, на неки начин, обележили целокупно књижевно стваралаштво у том листу. Песме Тодора Манојловића су по форми, садржају и порукама нешто посебно и у тој мери другачије од осталих да се не могу приближити песмама било којег другог песника. Слободан стих који Манојловић користи, није реткост у српској поезији на почетку 20. века, међутим у периоду ратова, родољубља и снажне реторике он, ипак, долази у други план. На прсте једне руке могу се набројати песме у *Српским новинама* писане слободним стихом без риме, а да њихов аутор није Тодор Манојловић. Ратни вртлог је обухватио Тодора Манојловића, исто као и све друге, али он као да својим стиховима жели да пркоси рату тако што га у својим песмама неће ни споменути. Он надахнуто пева о пролећу, јулској жези, јесени, сунцу, лептирима, ружама, чудесном звуку и птици Феникс али не и о крви, ратним страхотама, победи или повратку у поробљену Србију. Можда тек у одгонетању неких далеких и замагљених симбола пронађемо детаље ратне свакодневице али је и то одгонетање условљено способностима читаоца да проникне у тајне Манојловићевих стихова који су често вишезначни.

Песме Тодора Манојловића са насловима *Дитирамб*, *Жалба поколења* и *Јулска песма* подсећају на слике великана епохе импресионизма зато што су пуне декоративних описа природних лепота. Дескрипција је у основи ових песама али у позадини видимо песника који узбудљивост природе дубоко доживљава. Сунце, звезде, птице, љубичице, зумбули и лептири чине да Манојловић у песми *Дитирамб* здружи стварност и снове. Поезија Тодора Манојловића јесте сликовита и светла али није и еруптивна већ, напротив, има све одлике доброг и старог класичног стила. Тако се у песми *Мит*

¹⁴ Владислав Петковић Дис, "Међу својима", *Српске новине* (Крф), бр. 27 (9. јун, 1916), стр. 2.

¹⁵ Ibid.

срећемо са митолошким надахнућима, космичким висинама и чудесним звуком који ће бити стални мотиви у нашем послератном модернизму.

КРИЛО ВЕЧНЕ ВАСЕЉЕНЕ

У 1917. и 1918. години крфски *Забавник* је објавио 322 књижевна прилога међу којима је 265 песама, 26 прозних дела, три драмска текста и 28 дела из преводне књижевности. Књижевни прилози су имали у листу своје тачно одређено место и оно се налазило на страницама одмах иза уводног текста. Редослед прилога је, такође, био дефинисан и ту готово да није било никаквих промена у свих 18 бројева *Забавника*. Прво су штампане песме домаћих аутора, после њих преводи страних песника, потом проза домаћих писаца и на крају преводи прозе страних аутора. Драмски књижевни прилози су очигледно били реткост у часопису, што се види и по томе што немају своје устаљено место. Видљиво је да примат у броју књижевних прилога припада поезији на српском језику, што је у складу са оценама да је песништво највреднија област српске књижевности пре Првог светског рата.

Већ у преводној књижевности *Забавника* срећемо се са великом заступљеношћу индијске књижевности, која је по традицији отворена за космичке представе и симболику. Превод *Химне сунцу* коју је написао Риши Висвамитра, потврђује тежње уредника да странице *Забавника* освеже стиховима другачије интонације и тона те да сарадницима часописа укажу и на неке другачије путеве у свет поезије. Индијски песник даје хвалу зрачном и блиставом сунцу и тражи да оно посети његову жудну душу као што заљубљен човек жели да нађе жену. У правој апотеози сунцу Риши Висвамитра пева *Размишљам о дивној светлости блиставог сунца (Творца васељене), нека би управљало нашим умом.*¹⁶

Чињеница да је најзначајнији и најбољи српски песник на почетку 20. века најплоднији сарадник *Забавника*, говори довољно сама за себе. Јован Дучић у *Забавнику* објављује 38 песама и то 11 Царских сонета, 11 Сунчаних сонета, 11 песама у прози и 5 песама на велике теме. За наша разматрања важна је Дучићева љубавне поезија, којом се огласио у *Забавнику*. У *Песми љубави* он се обраћа измишљеној љубави, свом омиљеном мотиву, стиховима *И ти си начело, већма него биће...Ноћ, да блисну звезде; замах победника, Да буде победа.. Лепота, откриће, Пре него мом духу поста реч и слика.*¹⁷ Звезде су ту, као што видимо, победа, лепота и откриће, али већ у *Песми умирања* оне добијају друго значење. *Зар вечита љубав није као душа*¹⁸ и пореди је са сунчаним течним млазом у ноћима смрти. Умрле љубави песник представља дивном сликом *Јата звезда што су простор*

¹⁶ Риши Висвамитра, “Химна сунцу”, *Забавник* (Крф), бр. 7 (15. новембар, 1917), стр. 7.

¹⁷ Јован Дучић, “Песма љубави”, *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7.

¹⁸ Јован Дучић, “Песма умирања”, *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7.

*секла, мру у капљи росе на листићу плота.*¹⁹ Последња песма својим насловима упућују на помисао да се песник бави религиозним или филозофским темама, али одсутна или нестала љубав је и у њима центар Дучићевих размишљања. Дучић свој познати мотив зле и фаталне жене образлаже стиховима *Њен је плашт од сунца можда ткиво лажи,*²⁰ док у наредним стиховима тврди *Твој сам појас ткао од сунчаног млаза, и ти си светлија.*²¹ У Дучићевом песничком свету, мушкарци вољену жену обасјавају својим сунцем и онда воле своју представу о тој жени. *Песма сутона* је права ода ишчекивању драге која неће доћи. *Некад чух твој корак или шум одела, А сад те ноћ носи у сваком свом шуму; Звезде у покрету; мирна светлост бела, У свим приказима на замрлом хуму.*²² И у *Песми тишине* Дучић пева о светлости првих звезда и месечевом сјају. Готово да нема Дучићеве љубавне песме без тајанствености ноћи и величанствености звезда, а ишчезла драга је код њега увек повезана са сунцем, звездама, месецом и космосом у целини.

Познато је да су писци млађег нараштаја и авангардни песници оспоравали Дучићеве љубавне песме због њихове стереотипности, сентименталности и помодности. То се никад није догодило са његовим песмама о природи, у којима новији критичари виде највеће домете Дучићеве поезије у целини и неке од врхунаца српског песништва. И заиста, *Сунчане песме*, објављене у последњем броју *Забавника*, плене својом свежином, симболичношћу и искреним доживљајем природе. Дучић са земље баца поглед на сунце, месец и звезде, описујући их на стотине различитих начина (*Купина сја сунчана; С топола јастреб млади, Баџи у сунчев сјај и злато, Свој крик вечите глади; Већ месец'ма огањ дажди; Најзад ће сунце сад да зажди; На брегу изнад мокрог крша, Први зрак сунца тек се роди, И невесело залеприша, И угасне на плиткој води; Све војске мрака кад отплове, Спрам месечевог немог лука, овде ће болно још да зове, Загаслу звезду гласић ћука; Сва сунцем шума испуњена; Иде ред црних јабланова, Сву ноћ кроз мрачно поље жита, Крај пута негде хукну сова, Месец се јави иза рита; А ноћу небо зовинари, Кад зна да болно све занемље, И звездама по сву ноћ збори, горке самоће ове земље; ...*). Нема сумње да стихови у *Сунчаним песмама* представљају нешто најлепше написано на српском језику о сунцу, месецу и звездама. Песма *Сунце* је добра илустрација за висок уметнички дomet, узбуђење чула и сукоб симбола у Дучићевим дескриптивним минијатурама *На житиу пламти јара врела, Јули ће све да затре; Дитирамб сунцу пева пчела, Све речи од саме ватре. Не чезне брдо дах да нађе, Нит шума за сен вати; И река пре но сунце зађе,*

¹⁹ Ibid.

²⁰ Јован Дучић, "Последња песма", *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7.

²¹ Ibid.

²² Јован Дучић, "Песма сутона", *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7.

*Жели да умре до капи. Spreма се класје све да падне, И лишће пред ноге пању, Да земља данас жудно знадне, За лепу смрт у сјању.*²³

У *Забавнику* опет срећемо Светислава Стефановића који у песми *Последње сунце*, заправо, тугује за последњим српским сунцем које се спустило да свог краља целива, и паде, ту, за крајње српске косе, скотрљало се ко бачена круна.²⁴ Стефановић је један од ретких песника који симбол сунца користи у песимистичким поетским сликама. На том таласу је и Стеван Бешевић који у песми *Еолови звуци* кроз космичке представе описује расположења ратника избеглих у туђину *Боже, што је ноћас звезда! Што је ноћас звезда, Боже! Ко огроман збор да држе; збор целога вечног царства. Млечни пут се издужио као облак од прашине, Кад Велика кола прођу, са Владарем и са свитом, кроз безбројне поданике.*²⁵ *Еолови звуци* говоре о изгнаничким данима, усамљености и далекој отахбини. Звезде које се крећу према северу, подсећају песника на родни крај и Србију. Загледан у космос Бешевић види да *Три пута је прошла земља у Свемиру око сунца; три пута му показала једну страну сву крваву.*²⁶ Космичка опредељења Стевана Бешевића виде се и у песми *Тишина* где ствара слику метеора који *златом траг свој пише.*²⁷ Занимљива је и *Песма без наслова* Љубивоја Дамјановића у којој песник реторски размишља *Доћи ће тренут кад и мени треба, Мењати светом. Ко би знао куда, поћи ћу и ја пут Великог неба, Његових тајни и великог чуда.*²⁸ По Дамјановићу смрт човека представља његов повратак у крило вечне васељене.²⁹

ВИЗИОНАРСКА СВЕМИРСКА ПУТОВАЊА

Родољубиве стихове су у Првом светском рату, писали скоро сви српски песници. Већи део наше културне јавности је, ипак, био изненађен када је крајем седамдесетих година 20. века Ђорђе Јанић разрешио иницијале песника Р. М. П. који је у *Забавнику* објавио петнаест песама. Истраживања су показала да се иза тих иницијала крије Растко М. Петровић, што потврђују биографске околности али делимично и сами стихови који, иако од песника заувек прећутани и одбачени, нису без сваке сродности с потоњим Растковим песмама.³⁰ Као седамнаестогодишњи ђак гимназије,

²³ Јован Дучић, “Сунце”, *Забавник* (Крф), бр.18 (15. октобар, 1918), стр. 3.

²⁴ Светислав Стефановић, “Последње сунце”, *Забавник* (Крф), бр. 9 (15. децембар, 1917), стр. 3.

²⁵ Стеван Бешевић, “Еолови звуци”, *Забавник* (Крф), бр. 15 (15. јун, 1918), стр. 4.

²⁶ Ibid.

²⁷ Стеван Бешевић, “Тишина”, *Забавник* (Крф), бр. 10 (1. јануар, 1918), стр. 7.

²⁸ Љубивој Дамјановић, “Песма без наслова”, *Забавник* (Крф), бр. 10 (1. јануар, 1918), стр. 7.

²⁹ Ibid.

³⁰ Драгиша Витошевић, “Крфски забавник” Бранка Лазаревића, *Књижевна историја* (Београд), бр. 38 (1978), стр. 295.

Растко је преживео албанску голготу и преко Крфа отишао у Француску где је за *Забавник* писао своје почетничке *Косовске сонете* и друге песме. Ове песме су сасвим различите од дела којима ће се само неколико година касније сврстати у носиоце српске послератне авангарде. У *Забавнику* има и Расткових стихова који немају изразиту родољубиву интонацију али су, ипак, прожети патриотским мотивима. Расткова песма *Последњи час* пружа нам слику умирућег војника који се сећа свог села, њиве, косидбе и жене, што нас упућује на мисао да је млади песник видео, у трпеливом и храбром сељаку, прави вид националног отпора и спаса. И не само то. Душа сељака је *сунце у ком се све светлости стичу и из које наше звезде проистичу*.³¹

Тодор Манојловић је био у средишту круга писаца око *Забавника* који су стрпљиво обнављали српску поезију у ратним условима. Он се издвајао како употребом слободног стиха без риме тако и свежином мотива који су у ратном метежу, заиста, били несвакидашњи. У његовим песмама често се срећу свемир, ново сунце које буди нов живот и нову снагу, сунчана лица богова и други симболи који у његовој рефлексивној поезији имају улогу покретача збивања, мисли и осећања. Даровити песник жели да пресече мутну жалопојку тог времена и да запева *заслепљиво сјајним, сунчаним зрацима, једне древне и нове неслућене песме*.³² Нико у крфском *Забавнику* није тако потпуно игнорисао стварност као што је то у својој поезији чинио Тодор Манојловић. Своју инспирацију је тражио у даху старих цивилизација, духу класицизма и ренесансе, ведрини природе и космосу. Песма *Жртва* представља прототип поезије Тодора Манојловића у *Забавнику*. У њој тајанствени и тихи гласови стижу из завејнаих даљина и у правом магијском ритуалу постају јасни и светли попут звезде Данице која је, очито, за Манојловића извор сазнања *Синуло је и мени, Та чудесна звезда, Златна у смарадном небу, и бистрим њеним зраком, означи ми у мирсиној даљини, један свет смисла и склада*.³³

Велики допринос разноликости и модерном изгледу *Забавника* дали су хрватски и словеначки песници који су живели у изгнанству и који су се у том часопису појавили са 29 песничких прилога. За нас је посебно занимљив Јосип Миличић који објављује песме, из својих најављених књига *Метеори*, *Звездано небо* и *Сунчани дани*. Већ из самих наслова књига је видљива Миличићева опчињеност космичким просторима и како каже *дивним звезданим небесима*. Кулминацију Миличићевих космичких стихова бележимо у песми *Досада* где још 1917. године визионарски пружа слику свемирских путовања *Ох, то би било божански, узети путнички штап, и ко што идемо земљом, да се кренемо небом, идемо од звезде до звезде. И ко што гледамо с брда, бели свој рођени дом, тако гледамо с неба, негде дубоко под собом, ову чудну нам земљу, што нам је колевком била, и што ће нам*

³¹ Р.М.П., “Нове звезде”, *Забавник* (Крф), бр. 14 (15. јун, 1918)), стр. 6-7.

³² Тодор Манојловић, “Аполински одблес”, *Забавник* (Крф), бр.2 (15. јун, 1917), стр. 5.

³³ Тодор Манојловић, “Жртва”, *Забавник* (Крф), бр. 9 (15. децембар, 1917), стр. 4.

*бити гроб. Па онда, кад би већ души било небеске лепоте доста, ко што из облака орао силази мирно до гнезда, тако се спустимо и ми на земљу полако, полако са звезда.*³⁴ И Тин Ујевић у својим песмама сугестивно дочарава тајну бескрајности која толико подсећа на бескрајност свемира и сићушност човека у свемирском пространству. О томе сведоче добро познати стихови *И газити по цестама, И бити гажен у блату, Без сјаја звезде на небу. Без сјаја звезде удеса, што сијаше над колевком, са дугама и варкама.*³⁵

Крфски *Забавник* је кључни доказ да стваралачка жица српског народа није пресахла у ратном вртлогу и да је природан ток српске књижевности, не само настављен већ и покренут ка новим стремљењима у литератури. Али писало се и у другим листовима и часописима који улажу велике напоре како би се српска писана реч што чешће оглашавала. Књижевни прилози се појављивљују у великом броју листова и часописа широм света али су на том плану најзапаженији солунски листови *Ратни дневник, Правда* и *Српски гласник*, лист *Напред* који излази у Бизерти, часопис Срба који су избегли у Француску *La Patrie Serbe* и орган Југословена у Русији *Словенски југ*. У Загребу се почетком 1918. године појављује *Књижевни југ* који строго гледано не припада српској култури али је, ипак, везан за српску модерну књижевност и то како националним програмом тако и авангардним идејама.

У поменутих листовима и часописима појављују се стихови бораца и официра који знају да узбуде свежином песничког израза и потресношћу поетских слика. Управо у тим делима се врло често налазе космичке представе и слике. Оне говоре да су ратници непрестано загледи у небо изнад Крфа, Солуна или Бизерте, што не чуди, јер то је исто небо као и оно над Србијом, коју они у срцу носе. У својим стиховима помињу метеорите, које виде ноћу како прелећу преко неба, звезду Даницу, месец и сунце. Нису ретка алегоријска поређења човека и звезде, која у својој основи имају народно веровање да сваки човек има своју звезду, која се јави кад се он роди, а угаси кад он умре. Од звезда зависи и срећа човекова, па се у причама ратне књижевне периодике више пута каже *Под срећном се звездом родио*. Занимљив је и поглед на сунце као божје око, што је, иначе, распрострањено у религијама индоевропских народа.

Тешко је не осетити дивљење према људима који су у ковитлацу Првог светског рата бринули о уређивању и штампању листова, стварали књижевна дела и објављивали их у тешким ратним условима. Данас знамо да је захваљујући њима, не само одржан континуитет српске књижевности у ратним условима већ и омогућен динамичан, разноврстан, слободан и модеран послератни књижевни рад. Ратна књижевна периодика (1914-1918) има, у историји наше литературе, својеврсну засебност и велику, не само културно-историјску, већ и уметничку вредност. Претходна разматрања су показала да космичке представе и симболи имају своје место у ратној

³⁴ Јосип Миличић, "Досада", *Забавник* (Крф), бр. 16 (15. јул, 1918), стр. 4.

³⁵ Августин Ујевић, "Свакидашња јадиковка", *Забавник* (Крф), бр. 8 (15. децембар, 1917), стр. 7.

књижевној периодици и да су дали велики допринос разноликости и оригиналности мотива у књижевним делима објављеним током Првог светског рата.

Извод из одговарајуће литературе

КЊИГЕ:

- ***: 1972, *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд.
- ***: 1981, *Српска књижевна периодика 1768-1941, попис и други прилози*, Институт за књижевност и уметност, Београд.
- ***: 1992, *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1895-1914)*, зборник радова (уреднице Слободанка Пековић и Весна Матовић), Матица српска – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност-Београд.
- Витошевић, Драгиша: 1975, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва, Београд.
- Деретић, Јован: 1983, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд.
- Иванић, Душан: 1988, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад,
- Јововић, Божидар: 1998, *Српски официри у националној култури*, ВИЗ, Београд.
- Кисић, Милица, Бранка Булатовић: 1995, *Српска штампа 1768. до 1995. године - историјско-библиографски преглед*, Медиа Центар, Београд.
- Митровић, Јеремија: 1984, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године* (часописи, новине, календари, алманаси), Просвета, Београд.
- Павловић, Миодраг: 1973, *Антологија српског песништва*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Палавестра, Предраг: 1986, *Историја модерне српске књижевности - Златно доба 1892-1918*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Паланчанин, Сава: 1986, *Револуционарна и ратна штампа 1871-1945*, каталози, Библиотека Матице српске, Нови Сад.
- Петров, Александар: 1990, *Прилози за историју српске књижевне периодике*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад-Београд.
- Скерлић, Јован: 1981, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд.
- Стефановић, Павле: 1982, *Есеји*, Нолит, Београд.
- Никола Цветковић: 1995, *Стилско-изражајне одлике народних песама ослободилачког рата*, Књижевно друштво просветних радника Србије, Учитељски факултет у Јагодина, НИП Токови.

ЧАСОПИСИ И НОВИНЕ

- Илустрована ратна Кроника* (Нови Сад), 1875-1876.
- Илустровани Балкан* (Београд), 1912-1913.
- Балкански рат у слици и речи* (Београд), 1912-1913.
- Српски југ* (Скопље), 1914.
- Ратни записи* (Београд), 1914-1915.
- Југословенски гласник* (Ниш), 1915.
- Ратни дневник* (Солун), 1914-1918.
- Правда* (Солун), 1916-1918.

ЗОРАН МИЛАДИНОВИЋ

Напред (Бизерта), 1916-1918.
Словенски југ (Одеса), 1916-1918.
Српски гласник (Солун), 1916-1918.
Забавник (Крф), 1917-1918.
Српске новине (Крф), 1916-1918.
Књижевни југ (Загреб), 1918-1919.
La Patrie Serbe (Париз), 1916-1918.
Дело (Ниш), 1914-1915.

COSMICAL REPRESENTATIONS AND SYMBOLS IN WAR LITERARY PERIODICALS (1914-1918)

Cosmical representations and symbols in war literary periodicals (1914-1918) have been considered.